अभिनव संस्कृत रचना

भाग 3

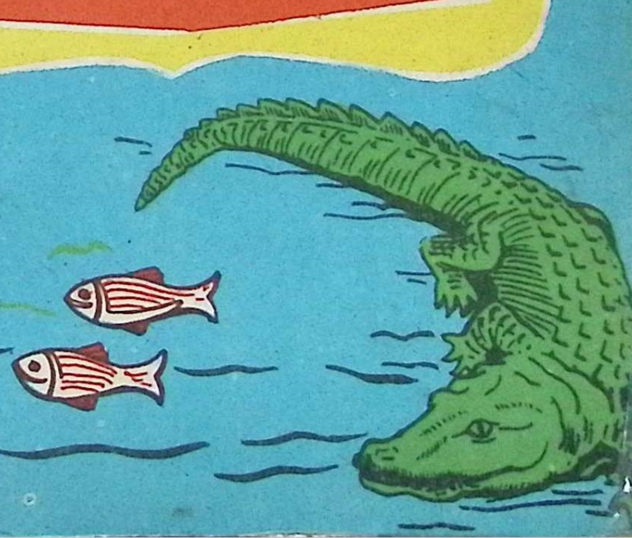

अभिनव संस्कृत रचना

भाग 3

लेखक

श्याम कपूर

पीताम्बर पब्लिशिंग कम्पनी

शैक्षिक प्रकाशक

888, ईस्ट पार्क रोड, करौल बाग़,

नई दिल्ली-110005. (भारत)

संशोधित संस्करण : 1984

[सर्वाधिकार सुरक्षित हैं ।]

मूल्य : 5/= रुपये

आमुखम्

'भाषासु रम्या मधुरा दिव्या गीर्वाण-भारती'

प्रायेण भारतीया: सर्वा: अपि आधुनिक्य: भाषा: संस्कृत-भाषाया: शब्दानां सहस्राणि गृहीत्वा जीवन्ति। सर्वथा विशुद्धा, नियमबद्धा, परममधुरा, सर्व-विध-भावप्रकटन-समर्था च अस्ति इयं संस्कृत-भाषा। अस्या: भाषाया: साहित्यम् अपि सुविशालं, समुन्नतं, ज्ञान-विज्ञान-सम्पन्नम् च अस्ति। पर:-सहस्राणि पुस्तकानि अस्यां भाषायां विद्यन्ते। तानि पठित्वा जर्मनी-इंग्लैण्ड-प्रभृतिदेशवास्तव्या: विद्वांस: अतीव चकिता: अभवन्। संस्कृत-भाषा एव भारतस्य संस्कृते: आध्यात्मिकस्य ज्ञानस्य, प्राचीनाया: सभ्यताया: इतिहासस्य च प्रकटीकरणसाधनभूता। य: संस्कृत-भाषां न पठति स एतस्मात् ज्ञानभाण्डागारात् वंचित: भवति।

हिन्दी अद्यत्वे अस्माकं राष्ट्रभाषा अस्ति। य: संस्कृतभाषां जानाति स हिन्दीभाषां विशेषतया ज्ञातुम् अर्हति: यत: हिन्दी-भाषा सर्वान् अपि पारिभाषिकान् शब्दान् संस्कृतभाषा-भाण्डागारात् एव गृह्णाति। अत: संस्कृत-भाषा सर्वै: अपि भारतीयै: अवश्यं पठनीया।

संस्कृत-भाषाया: विद्यार्थिनां कृते 'अभिनव-संस्कृत-रचना' नाम्नी पुस्तिका इयं रचिता। इयं चतुर्षु भागेषु विभक्ता अस्ति। अस्या: निर्माणे केन्द्रीय-विद्यालय-संगठनेन निर्धारितस्य पाठ्यविषयस्य पूर्णतया अनुसरणं कृतम् अस्ति। इयं सरलया पद्धत्या रचिता अस्ति; अत: विद्यार्थिन: स्वयम् एव संस्कृत-लेखने प्रवृत्ता: भविष्यन्ति।

अस्या: पुस्तिकाया: रचनायां 'कान्वेन्ट' विद्यालयानां विद्यार्थिन: अहिन्दी-भाषि-विद्यार्थिन: च लक्ष्यीकृत्य, आंग्ल-भाषायामपि अपि शब्दानाम् अर्था: लिखिता: येन ते सरलतया एनां प्रयोक्तुं समर्था: भवेयु:। आशासे, विद्वांस: अस्या: लाभकारितां वीक्ष्य मुदिता: भविष्यन्ति।

सेंट मार्टिन स्कूल, दिल्ली कैंट; सलवान पब्लिक स्कूल, नई दिल्ली; एयरफोर्स केन्द्रीय विद्यालय, दिल्ली कैंट, प्रभृति विद्यालयस्थानां वरिष्ठानां सुयोग्यानाञ्च अध्यापकानाम् अहं कृतज्ञ: अस्मि, यै: अस्या: पुस्तिकाया: संशोधनाय बहुश: मम मार्गदर्शनं कृतम्।

विदुषां वशंवद:

श्याम कपूर

विषय-सूची

पाठ		पृष्ठ	पाठ		पृष्ठ
१. व्याकरण का सिंहावलोकन	···	१	१२. सूक्तियाँ	··	३२
२. अव्यय शब्द	···	३	१३. तद्धित प्रत्यय	···	३५
३. सन्धि	···	४	१४. सुभाषित	···	३६
४. संज्ञा शब्दों के रूप	···	६	१५. समास	···	३८
५. सर्वनामों की रूपावली	···	१७	१६. संख्यावाचका: शब्दा:	···	४३
६. कारक	···	२२	१७. वाच्य	···	४५
७. कारकों के विशिष्ट नियम	···	२५	१८. प्रेरणार्थक क्रिया	···	४६
८. धातु रूप	···	२७	१९. अनुवाद	···	४७
९. तीन काल	···	२८	२०. सुभाषित	···	४८
१०. आत्मनेपद की क्रियायें	···	३०	२१. कृदन्त प्रत्यय	···	४९
११. आज्ञार्थक क्रिया के रूप	···	३१	२२. कृदन्त के उदाहरण	···	५२

व्याकरण का सिंहावलोकन

स्वर—अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, लृ, ए, ऐ, ओ, औ । **अयोगवाह**— ं अनुस्वार, ँ अनुनासिक, : विसर्ग ।

व्यंजन—

स्पर्श—(कवर्ग) क् ख् ग् घ् ङ् । (चवर्ग) च् छ् ज् झ् ञ् । (टवर्ग) ट् ठ् ड् ढ् ण् । (तवर्ग) त् थ् द् ध् न् । (पवर्ग) प् फ् ब् भ् म् ।

अन्तःस्थ—य् र् ल् व् । **ऊष्म**—श् ष् स् ह् ।

मात्रा—	अ	आ	इ	ई	उ	ऊ	ऋ	ॠ	लृ	ए	ऐ	ओ	औ
	—	ा	ि	ी	ु	ू	ृ	ॄ	लृ	े	ै	ो	ौ

उच्चारण स्थान—अ कवर्ग ह विसर्ग—**कंठ** । इ चवर्ग य, श **तालु** । ऋ टवर्ग र, ष—**मूर्धा** । लृ तवर्ग ल, स—**दन्त** । उ पवर्ग—**ओष्ठ** । ञ, म, ङ, ण, न—**नासिका** । ए, ऐ—**कण्ठ-तालू** । ओ, औ—**कण्ठोष्ठ** । व—**दन्तोष्ठ** ।

संयुक्त वर्ण—व्+आ+क्+य्+अ=वाक्य । क्+ष्+अ+त्+र्+इ+य्+अ=क्षत्रिय ।

				एक०	द्वि०	बहु०
संज्ञा शब्द	पुंल्लिग	अकारान्त पुंल्लिग	'राम'	—रामः	रामौ	रामाः ।
		इकारान्त पुं०	'हरि'	—हरिः	हरी	हरयः ।
		ईकारान्त पुं०	'सुधी'	—सुधी	सुधियौ	सुधियः ।
		उकारान्त पुं०	'गुरु'	—गुरुः	गुरू	गुरवः ।
	स्त्रीलिंग	आकारान्त स्त्री०	'बालिका'	—बालिका	बालिके	बालिकाः ।
		इकारान्त स्त्री०	'मति'	—मतिः	मती	मतयः ।
		ईकारान्त स्त्री०	'नदी'	—नदी	नद्यौ	नद्यः ।
		उकारान्त स्त्री०	'धेनु'	—धेनुः	धेनू	धेनवः ।
	नपुंसकलिंग	अकारान्त नपुं०	'फल'	—फलम्	फले	फलानि ।
		इकारान्त नपुं०	'वारि'	—वारि	वारिणी	वारीणि ।
		उकारान्त नपुं०	'स्वादु'	—स्वादु	स्वादुनी	स्वादूनि ।

उपसर्ग—प्र+हृ—प्रहार करना (to strike) बालः कुक्कुरं दण्डेन प्रहरति ।
आ+हृ—लाना (to bring) बालिका उद्यानात् पुष्पाणि आहरति ।
सम्+हृ—संहार करना (to kill) रामः राक्षसानां संहारम् अकरोत् ।
वि+हृ—विहार (to play or walk) आगच्छ, उपवने विहरावः ।
परि+हृ—दूर करना (to remove) असत्यं परिहर ।
परि+वृत्—बदलना (to change) विज्ञान-बलेन संसारः परिवर्तितः ।
आ+गम्—आना (to come) अहं गृहात् आगच्छामि ।
परा+जि—हराना (to defeat) रामेण रावणः पराजितः ।

अभ्यास

१. सभी स्वर लिखिए—
....

२. सभी व्यंजन लिखिए—
....

....

३. अन्तःस्थ वर्ण लिखिए—
....

४. निम्नलिखित के वर्ण पृथक्-पृथक् दर्शाइये—
क्षत्रिय—..
ज्ञान—..

५. हरि और गुरु शब्दों के कर्त्ता कारक (तीनों वचनों) में रूप लिखिए—

	एक०	द्वि०	बहु०
हरि—कर्त्ता	....	....	....
गुरु—कर्त्ता	....	....	....

६. उपसर्ग और शब्द को पृथक्-पृथक् करके लिखिए—
आगतः — आ+गतः । पराजयः—....................
विहरति — ....। प्रहरन्ति—....................
आहरति — ....। विरमति—....................

अव्यय शब्द

उपरि=ऊपर

प्रकोष्ठस्य उपरि बालकः अस्ति ।

अधः=नीचे

वृक्षस्य अधः फलानि पतितानि सन्ति ।

शनैः धीरे-धीरे

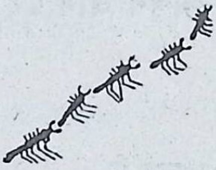

पिपीलिकाः शनैः शनैः चलन्ति ।

शीघ्रम्=तेज़

अश्वः शीघ्रं धावति ।

सह=साथ

लता रमया सह गच्छति ।

इव=समान

बालस्य मुखं कमलम् इव ।

अभ्यास

नीचे कुछ अव्यय तथा उनके अर्थ लिखे हैं । इनसे अपने वाक्य बनाकर लिखो—

उच्चैः=ऊपर, ऊँचे ....

अनन्तरम्=बाद ....

धिक् ! =धिक्कार ! ....

अपि=भी ....

चिरम्=देरी ....

भद्रम्=भला, कल्याण .... तव भद्रम् अस्तु ।

विना=बिना ....

सन्धि

संस्कृत भाषा में जब दो शब्द समीप आते हैं, तो प्रथम शब्द के अन्तिम वर्ण तथा द्वितीय शब्द के आदि वर्ण के मेल से सन्धि होती है।

सन्धि के तीन भाग

१. स्वर-सन्धि	२. व्यंजन-सन्धि	३. विसर्ग-सन्धि
स्वर के परे स्वर आने पर विकार	व्यंजन के परे स्वर या व्यंजन आने पर विकार	विसर्ग के परे स्वर या व्यंजन आने पर विकार

सन्धि के कारण परिवर्तन

१. दोनों वर्णों के स्थान में कोई नया वर्ण आ जाता है—
तव+अस्ति=तवास्ति (अ+अ=आ)।

२. दोनों वर्णों में से किसी एक का लोप हो जाता है—
वने+अत्र=वनेऽत्र।

३. कहीं-कहीं दोनों वर्णों के बीच नया वर्ण जुड़ जाता है—
लक्ष्मी+छाया=लक्ष्मीच्छाया।

स्वर-सन्धि—जब स्वर के परे स्वर आए तो उन दोनों के स्थान पर जो विकार हो उसे स्वर-सन्धि कहते हैं।

स्वर-सन्धि

(१) दीर्घ (२) गुण (३) अ-लोप (पूर्वरूप) (४) वृद्धि (५) यण् (६) अयादि

(१) **दीर्घ-सन्धि**—जब अ—आ, इ—ई, उ—ऊ स्वरों के परे उनके सजातीय स्वर आयें तो दोनों के स्थानों में एक दीर्घ स्वर हो जाता है—तव+अस्ति=तवास्ति। मम+आत्मा=ममात्मा। श्री+ईशः=श्रीशः।

अभ्यास

सन्धि करो—

तव+अस्ति = तवास्ति ।

श्री+ईशः = ... ।

पितृ+ऋणम् = ... ।

वधू+उक्तिः = ... ।

उत्तम+अङ्गम् = ... ।

रत्न+आकरः = ... ।

कुशा+आसनम् = ... ।

प्रधान+आचार्यः = ... ।

लता+अन्तः = ... ।

गद्य+आघातः = ... ।

प्रति+ईक्षा = ... ।

गिरी+इन्द्रः = ... ।

लक्ष्मी+ईशः = ... ।

साधु+उक्तिः = ... ।

लघु+ऊर्मिः = ... ।

सन्धि-विच्छेद करो—

ममात्मा—मम+आत्मा ।

मधूदकम्—.. ।

अस्तीति—.. ।

शशांक—.. ।

अद्याहम्—.. ।

देवालयः—.. ।

हिमालयः—.. ।

विद्यालयः—.. ।

महाशयः—.. ।

गिरीशः—.. ।

परीक्षा—.. ।

महीन्द्रः—.. ।

रजनीशः—.. ।

वधूक्तसम्—.. ।

पितृणम्—पितृ—ऋण [।

अभ्यास

(२) **गुण सन्धिः**—अ-आ के परे इ-ई आए तो दोनों के स्थान पर ए, उ-ऊ आए तो ओ, ऋ-ॠ आए तो अर् होता है। जैसे—नर+इन्द्रः=नरेन्द्रः, पुरुष+उत्तमः=पुरुषोत्तमः, महा+ऋषिः=महर्षिः।

सन्धि करो—

देव+ईशः=देवेशः।

आनन्द+ऊर्मिः=................................।

पूर्व+इन्दुः=................................।

परम्+ईश्वरः=................................।

महा+ईश्वरः=................................।

बाल+उद्यानम्=................................।

सूर्य+उदयः=................................।

महा+उदयः=................................।

देव+ऋषिः=................................।

ग्रीष्म+ऋतौ=................................।

नारिकेल+उदकम्=................................।

महा+ऋषिः=................................।

चन्द्रः+उदयः=................................।

सन्धि-विच्छेद करो—

महेशः—महा+ईशः।

देवेन्द्रः—................................।

गणेशः—................................।

दिनेशः—................................।

रमेशः—................................।

नीलोत्पलम्—................................।

भाग्योदयः—................................।

गंगोदकम्—................................।

वर्षर्तुः—................................।

देवतर्षभः—................................।

यवोदकम्—................................।

राजर्षिः—................................।

यमुनोर्मिः—................................।

अभ्यास

(३) अ-लोप (पूर्वरूप) संधि—पहले शब्द के अन्तिम ए-ओ के बाद अ आए तो अ का लोप (पूर्वरूप) हो जाता है। इस प्रकार लोप हुए अ को दिखाने के लिए 'ऽ' यह अवग्रह चिह्न लिखा जाता है। जैसे—वने+अत्र=वनेऽत्र। श्यामो+अत्र=श्यामोऽत्र।

सन्धि करो :—	सन्धि-विच्छेद करो :—
गृहे+अत्र=गृहेऽत्र	वनेऽद्य=वने+अद्य।
रामो+अत्र=................।	श्यामोऽद्य=................।
अतो+अहम्=................।	यतोऽहम्=................।
को+अत्र=................।	कोऽद्य=................।
मतो+अहम्=................।	ततोऽहम्=................।

(४) वृद्धि-सन्धि—अ-आ के परे ए-ऐ आए तो दोनों का ऐ होता है और अ-आ के परे ओ-औ आये तो दोनों का औ होता है। जैसे :—उष्ण+ओदनः=उष्णौदनः। कर्ण+औदार्यम्=कर्णौदार्यम्।

सन्धि करो :—	संधि-विच्छेद करो :—
अद्य+एव=अद्यैव	ममैव=मम+एव
तव+एव=................।	तत्रैव=................।
एक। एकम्=................।	मतैक्यम्=................।
तव . ऐश्वर्यम्=................।	सदैव=................।
तथा+एव=................।	तवौदनम्=................।
मित्र+औदार्यम्................।	सदौत्सुक्यम्=................।

अभ्यास

(५) यण्-सन्धि—इ-ई से परे उनसे भिन्न कोई स्वर आये तो दोनों को य्, उ-ऊ से परे भिन्न स्वर आये, तो दोनों को व्, ऋ-ॠ से परे कोई भिन्न स्वर आए, तो दोनों को र् हो जाता है। जैसे :—इति+अपि=इत्यपि। सु+आगतम्=स्वागतम्। पितृ+आदेशः=पित्रादेशः।

सन्धि करो :—	सन्धि-विच्छेद करो :—
अति+आचारः अत्याचारः।	अत्युत्तमम्—अति+उत्तमम्।
अभि+उदयः= ....।	प्रत्येकम्= ....।
अति+ऐश्वर्यम्= ....।	पंचत्योदनम्= ....।
देवी+आगता= ....।	नार्येषा = ...।
मधु+इदम्= ....।	गुर्वादिः= ....।
मातृ+अनुमतिः=मातृनुमतिः।	पित्रादेशः= ....।

(६) अयादि-सन्धि—यदि ए-ऐ, ओ-औ के आगे स्वर आवे, तो इनकी जगह क्रमशः अय्, अव्, आय्, आव्, हो जाते हैं। जैसे :—रामे+आदरः=रामय्+आदरः=रामयादरः। गुरौ+इव=गुराव्+इव=गुराविव।

सन्धि करो :—	संधि-विच्छेद करो :—
जे+अति=जयति।	नयनम्=नै+अनम्।
विनै+अकः= ....।	गायकः= ....।
भो+अनम्= ....।	पावकः= ....।
शे+अनम्= ....।	शयनम्= ....।
रमाय+अन्नम्= ....।	गुराविव—गुरौ+इव।

(१) संज्ञा शब्दों के रूप

स्वरान्त

मुनि, इकारान्त (पुँल्लिग)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र० कर्त्ता	मुनिः	मुनी	मुनयः
द्वि० कर्म	मुनिम्	मुनी	मुनीन्
तृ० करण	मुनिना	मुनिभ्याम्	मुनिभिः
च० सम्प्रदान	मुनये	मुनिभ्याम्	मुनिभ्यः
पं० अपादान	मुनेः	मुनिभ्याम्	मुनिभ्यः
ष० सम्बन्ध	मुनेः	मुन्योः	मुनीनाम्
स० अधिकरण	मुनौ	मुन्योः	मुनीषु
सं० संबोधन	हे मुने !	हे मुनी !	हे मुनयः !

निम्नलिखित इकारान्त पुँल्लिग शब्दों के रूप भी 'मुनि' की तरह होंगे।

ऋषि=महात्मा (a sage)। हरि=विष्णु (God)। रवि=सूर्य (the sun)। कपि=बन्दर (a monkey)। गिरि=पर्वत (a mountain)। अग्नि=आग (Fire)। वन्हि=आग (Fire)। भूपति=राजा (a king)। अधिपति=स्वामी (owner, master)। पाणि=हाथ (hand)। विधि=रीति, नियम, कानून (manner, law, style)।

मुनि की भाँति 'हरि' के रूप लिखिए :—

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
कर्ता	हरिः	....	....
कर्म	....	....	....
करण	....	....	....
सम्प्रदान	....	....	....
अपादान	....	....	....
सम्बन्ध	....	....	....
अधिकरण	....	....	....
सम्बोधन	....	....	....

(२) संज्ञा शब्दों के रूप

स्वरान्त

गुरु, उकारान्त (पुंल्लिग)

		एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र०	कर्त्ता	गुरुः	गुरू	गुरुवः
द्वि०	कर्म	गुरुम्	गुरू	गुरून्
तृ०	करण	गुरुणा	गुरुभ्याम्	गुरुभिः
च०	सम्प्रदान	गुरवे	गुरुभ्याम्	गुरुभ्यः
पं०	अपादान	गुरोः	गुरुभ्याम्	गुरुभ्यः
ष०	सम्बन्ध	गुरोः	गुर्वोः	गुरुणाम्
स०	अधिकरण	गुरौ	गुर्वोः	गुरुषु
संबो०	संबोधन	हे गुरो !	हे गुरु !	हे गुरवः

निम्नलिखित शब्दों के रूप भी 'गुरु' की भाँति होंगे :—

दयालु=दयावान (merciful) । भानु=सूर्य (the sun) । साधु=(a sage or gentleman) । तरु=पेड़ (a tree) । हेतु=कारण (cause) । ऋतु=मौसम (season) । पशु=जानवर (animal) । मृत्यु=मौत (death) । इषु=बाण (arrow) । बिन्दु=बूँद (a drop) । सेतु=पुल (a bridge), आदि ।

निम्नलिखित का परिचय दीजिए :—

	शब्द	विभक्ति	वचन
भानौ	भानु	सप्तमी	एकवचन
मुनये	....	....	....
हे तरवः	....	....	....
भूपतौ	....	....	....
कपिभिः	....	....	....

(३) संज्ञा शब्दों के रूप

स्वरान्त

मति=बुद्धि, इकारान्त (स्त्री०)

	एक०	द्वि०	बहु०
प्रथमा कर्त्ता	मतिः	मती	मतयः
द्वितीया कर्म	मतिम्	मती	मतीः
तृतीया करण	मत्या	मतिभ्याम्	मतिभिः
चतुर्थी संप्रदान	मत्यै, मतये	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
पंचमी अपादान	मत्याः, मतेः	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
षष्ठी सम्बन्ध	मत्याः, मतेः	मत्यो	मतीनाम्
सप्तमी अधिकरण	मत्याम्, मतौ	मत्योः	मतिषु
संबोधन संबोधन	हे मते !	हे मती !	हे मत्यः !

निम्नलिखित इकारान्त स्त्रीलिंग शब्दों के रूप भी 'मति' की भाँति होंगे—

दृष्टि=नज़र (eye sight) । भक्ति=(devotion) । कटि=कमर (back) । मुक्ति=मोक्ष । क्रान्ति=चमक (shine) । कीर्ति=(fame) । विपत्ति=(adversity) । शान्ति=(peace) । आकृति=शक्ल (features) । रात्रि=(night) । उक्ति=कथन (saying) । निधि=भण्डार (store, treasure) । क्षति=हानि (loss) । संगति=साथ (company) । परिस्थिति=(circumstances) । स्थिति=(situation) । वृष्टि=वर्षा (rain) । संतति=संतान (offspring) ।

निम्नलिखित का परिचय दीजिए :—

	शब्द	विभक्ति	वचन
मतीः	मति	....	....
रात्र्याः	....	....	....
निधये	....	....	....
शान्तये	....	....	....

(४) संज्ञा शब्दों के रूप

स्वरान्त

नदी, ईकारान्त (स्त्रीलिंग)

	एक०	द्वि०	बहु०
प्र० कर्त्ता	नदी	नद्यौ	नद्यः
द्वि० कर्म	नदीम्	नद्यौ	नदीः
तृ० करण	नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः
च० संप्रदान	नद्यै	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
पं० अपादान	नद्याः	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
ष० संबंध	नद्याः	नद्योः	नदीनाम्
स० अधिकरण	नद्याम्	नद्योः	नदीषु
सं० संबोधन	हे नदि !	हे नद्यौ !	हे नद्यः

नीचे लिखे ईकारान्त स्त्रीलिंग शब्दों के रूप 'नदी' की तरह होंगे।

कौमुद=चाँदनी (moon light)। जननी=माता (mother)। कुमारी=(virgin)। पृथ्वी=(the earth)। भगिनी=बहन (sister)। नटी=(dancing girl or actress)। राज्ञी रानी=(queen)। श्रेणी=(class)। मही=जमीन (the earth)। दासी=(maid-servant)। पुत्री (daughter)। धात्री=(nurse)। लघ्वी=छोटी (tiny)। मैत्री=मित्रता (friendship)। अंगुलि=(finger)। पत्नी=(wife)। लेखनी=(pen)।

निम्नलिखित का परिचय दीजिए—

	शब्द	विभक्ति	वचन
कौमुदीम्	....	....	....
लघ्वीषु	....	....	....
श्रेण्याम्	....	....	....
नटीः	....	....	....
धात्र्याः	....	....	....

(५) संज्ञा शब्दों के रूप

स्वरान्त

धेनु, उकारान्त (स्त्री०)

		एक०	द्वि०	बहु०
प्र०	कर्त्ता	धेनु	धेनू	धेनवः
द्वि०	कर्म	धेनुम्	धेनू	धेनूः
तृ०	करण	धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभिः
च०	संप्रदान	धेन्वै, धेनवे	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
पं०	अपादान	धेन्वा, धेनोः	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
ष०	संबंध	धेन्वाः, धेनोः	धेन्वोः	धेनूनाम्
स०	अधिकरण	धेन्वाम्, धेनौ	धेन्वोः	धेनेषु
संबो०	संबोधन	हे धेनो !	हे धेनू !	हे धेनवः !

इन शब्दों के रूप धेनु के समान होंगे—

उडु=तारा (a star)। रज्जु=रस्सी (rope)। रेणु=धूल (dust)। हनु=ठोड़ी (chin)। तनु शरीर (body)।

निम्नलिखित शब्दों के आगे लिखे कारकों में तीनों वचनों में रूप लिखिए :

शब्द	विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उडु	प्रथमा	....	....	....
रज्जु	द्वितीया	....	....	....
रेणु	तृतीया	....	....	....
हनु	चतुर्थी	....	....	....
तनु	पंचमी	....	....	....
धेनु	षष्ठी	....	....	....

(६) संज्ञा शब्दों के रूप

स्वरान्त

दधि=दही (नपुं०)			मधु=शहद (नपुं०)		
एक०	द्वि०	बहु०	एक०	द्वि०	बहु०
१. दधि	दधिनी	दधीनि	१. मधु	मधुनी	मधुनी
२. दधि	दधिनी	दधीनि	२. ,,	,,	,,
३. दध्ना	दधिभ्याम्	दधिभिः	३. मधुना	मधुभ्याम्	मधुभिः
४. दध्ने	दधिभ्याम्	दधिभ्यः	४. मधुने	,,	मधुभ्यः
५. दध्नः	दधिभ्याम्	दधिभ्यः	५. मधुन	,,	,,
६. दध्नः	दध्नोः	दध्नाम्	६. ,,	मधुनोः	मधूनाम्
७. दध्नि, दधिनि	दध्नोः	दधिषु	६. मधुनि	,,	मधुषु
८. हे दधे, हे दधि!	हे दधिनी!	हे दधीनि!	८. हे मधो, हे मधु!	हे मधुनी!	हे मधूनी!

अक्षि (Fye), अस्थि (Bone), शुचि (Pure), अश्रु (Tear), वसु (wealth), अंबु (water), सक्थि Thigh)—दधिवत् (like दधि) । वस्तु (Thing)—मधुवत् (llke मधु) ।

निम्नलिखित शब्दों के निर्दिष्ट विभक्तियों में रूप लिखो :

शब्द	विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
दधि	प्रथमा	....	....	....
अस्थि	द्वितीया	....	....	....
सक्थि	चतुर्थी	....	....	....
अश्रु	षष्ठी	....	....	....
अंबु	सप्तमी	....	....	....
वस्तु	संबोधन	....	....	....

(७) संज्ञा शब्दों के रूप

व्यंजनान्त

	महत् -बड़ा (Great) (पुं०)				आत्मन् (Soul) (पुं०)		
	एक.	द्वि.	बहु.		एक.	द्वि.	बहु.
१.	महान्	महान्तौ	महान्तः	१.	आतमा	आत्मानौ	आत्मानः
२.	महान्तम्	,,	महतः	२.	आत्मानम्	,,	आत्मनः
३.	महता	महद्भ्याम्	महद्भिः	३.	आत्मना	आत्मभ्याम्	आत्मभिः
४.	महते	,,	महद्भ्यः	४.	आत्मने	,,	आत्मभ्यः
५.	महतः	,,	,,	५.	आत्मनः	,,	,,
६.	,,	महतोः	महताम्	६.	,,	आत्मनोः	अत्मनाम्
७.	महति	,,	महत्सु	७.	आत्मनि	,,	आत्मसु
८.	हे महन् !	हे महान्तौ !	हे महान्तः!	८.	हे आत्मन्!	हे आत्मनौ!	हे आत्मानः

गच्छत्=जाता हुआ (Going) (पुं०)

प्र०	गच्छन्	गच्छन्तौ	गच्छन्तः
द्वि०	गच्छन्तम्	,,	गच्छतः

शेष महत् के समान

बुद्धिमत्=बुद्धिमान् (Wise) (प्र०)

प्र०	बुद्धिमान्	बुद्धिमन्तौ	बुद्धिमन्तः
द्वि०	बुद्धिमन्तम्	,,	बुद्धिमतः

शेष महत्वत्

पुत्रवत्

अर्थवत्

बलवत्

Decline like बुद्धिमत्

तक्षन्=बढ़ई (Carpenter), महिमन्= महिमा (Honour), मूर्धन्=सिर (Head), अध्वन्=मार्ग (Way), दुरात्मन्=पापी (Sinner), ब्रह्मन् = (Creator, God)—आत्मन्-वत् ।

महिमन्

प्र०	महिमा	महिमानौ	महिमानः

दुरात्मन्

प्र०	दुरात्मा	दुरात्मानौ	दुरात्मानः

ब्रह्मन्

प्र०	ब्रह्मा	ब्रह्माणौ	ब्रह्माणः

इनका परिचय दीजिए

रूप	शब्द	विभक्ति	वचन
महता	महत्	करण	एकवचन
बुद्धिमन्तौ	....	....	....
हे आत्मन्	....	....	....
दुरात्मनाम्	....	....	....

(८) संज्ञा-शब्दों के रूप

व्यंजनान्त

वाक्=वाणी (स्त्री०)

	एक.	द्वि.	बहु.
१.	वाक्-ग्	वाचौ	वाचः
२.	वाचम्	”	”
३.	वाचा	वाग्भ्याम्	वाग्भिः
४.	वाचे	”	वाग्भ्यः
५.	वाचः	”	”
६.	”	वाचोः	वाचाम्
७.	वाचि	”	वाक्षु
८.	हे वाक्-ग्	हे वाचौ	हे वाचः

रुच्=चमक (Glitter), त्वच=चमड़ा (Skin), शुच्=शोक (Sorrow)—वाच्-वत् (like वाच)

सरित्=नदी (स्त्री०)

	एक.	द्वि.	बहु.
१.	सरित्	सरितौ	सरितः
२.	सरितम्	”	”
३.	सरिता	सरिद्भ्याम्	सरिद्भिः
४.	सरिते	”	सरिद्भ्यः
५.	सरितः	”	”
६.	”	सरितोः	सरिताम्
७.	सरिति	”	सरित्सु
८.	हे सरित्!	हे सरितौ	हे सरितः

विद्युत=बिजली (Thunder, electricity), त्वचा योषित्=स्त्री (Woman)—सरित्-वत् (like सरित)

इनका परिचय दीजिए :

रूप	शब्द	विभक्ति	वचन
वाचौ	....	....	....
रुचः	....	....	....
त्वचा	....	....	....
त्वग्भ्याम्	....	....	....
सरिति	....	....	....
विद्युतः	....	....	....
योषिति	....	....	....
हे वाचः	....	....	....

सर्वनामों के रूप (I)

एतद=यह (पु०)

	एक.	द्वि.	बहु.
१.	एषः	एतौ	एते
२.	एतम्	एतौ	एतान्
३.	एतेन	एताभ्याम्	एतैः
४.	एतस्मै	"	एतेभ्यः
५.	एतस्मात्	"	"
६.	एतस्य	एतयोः	एतेषाम्
७.	एतस्मिन्	"	एतेषु

एतद=यह (स्त्री०)

	एक.	द्वि.	बहु.
१.	एषा	एते	एताः
२.	एताम्	"	"
३.	एतया	एताभ्याम्	एताभिः
४.	एतस्यै	"	एताभ्यः
५.	एतस्याः	"	"
६.	"	एतयोः	एतासाम्
७.	एतस्याम्	"	एतासु

एतद=यह नपुं०

	एक.	द्वि.	बहु.
१.	एतत्	एते	एतानि
२.	"	"	"

शेष पुं- वत्

निम्नलिखित का परिचय दीजिए :

रूप	शब्द	लिंग	विभक्ति	कारक	वचन
एतस्य	एतद्	पुं.	षष्ठी	संबन्ध	एकवचन
एतस्यै	....	....	....	....	....
कस्मै	....	....	....	....	....
अस्य	....	....	....	....	....
एतस्मात्	....	....	....	....	....
एतेन	....	....	....	....	....
एतस्मिन्	....	....	....	....	....
तस्याः	....	....	....	....	....

रिक्त स्थानों की पूर्ति

(१) उचित रूप लिखकर रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए :

१. त्वं **यस्मिन्** गृहे वससि तत् कस्य अस्ति ? (यद्)

२. .... पुरुषस्य एते पुत्राः, सः कुत्र गतः ? (यद्)

३. .... अक्षराणि त्वं लिखसि तानि सुवाच्यानि सन्ति (यद्)

४. .... पुरुषाय (यद्) । ५. .... वार्ता (तद्) । ६. .... तीर्थानि (तद्)।

(२) भविष्यत्काल की क्रियाओं से वाक्य-पूर्ति कीजिए :

परस्मैपद—१. अहं देशभक्तः.................. (भू) । २. वयम् उद्यमं.................. (कृ) ।

३. त्वम् अध्ययनं.................. (कृ) । ४. यूयं रुग्णानां सेवां.................. (कृ) ।

५. ते मम मित्राणि.................. (भू) । ६. सः रुग्णः न.................. (मृ) ।

आत्मनेपद—७. अहं श्वः पुस्तकं.................. (नी) । ८. वयं विद्यां.................. (लभ्) ।

९. अहं श्लोकान् कण्ठस्थान्...... (कृ) । १०. सः दुग्धं.................. (क्री) ।

११. अहं फलानि.................. (वि+क्री) । १२. कृपणः धनसंचयं.................. (कृ) ।

(३) रिक्त स्थानों पर एतद् सर्वनाम की उचित विभक्ति लिखो :

१. .... लेखनी अस्ति । २. .... शुकौ स्तः । ३. .... पुस्तकानि सन्ति ।

४. .... दण्डेन बालः कुक्कुरं ताडयति । ५. .... वाप्यां स्नानार्थं गच्छामि ।

६. .... पुरुषाय अन्नं देहि । ७. .... वृक्षाणां फलानि मधुराणि सन्ति ।

८. .... ग्रामे वयं वसामः । ९. .... नद्यां ते स्नान्ति ।

सर्वनामों के रूप (II)

इदम्=यह (पुं०)				इदम्=यह (स्त्री०)		
	एक.	द्वि.	बहु.	एक.	द्वि.	बहु.
१.	अयम्	इमौ	इमे	१. इयम्	इमे	इमाः
२.	इमम्	"	इमान्	२. इमाम्	"	"
३.	अनेन	आभ्याम्	एभिः	३. अनया	आभ्याम्	आभिः
४.	अस्मै	"	एभ्यः	४. अस्यै	"	आभ्यः
५.	अस्मात्	"	"	५. अस्याः	"	"
६.	अस्य	अनयोः	एषाम्	६. "	अनयोः	आसाम्
७.	अस्मिन्	"	एषु	७. अस्याम्	"	आसु

इदम्=यह नपुं०

१.	इदम्	इमे	इमानि
२.	"	"	" शेष पुं० वत्

इनका परिचय दीजिए :

रूप	शब्द	लिंग	विभक्ति	कारक	वचन
कः	किम्	पुं०	प्रथमा	कर्ता	एकवचन
सा	....	....	....	....	....
तेन	....	....	....	....	....
कस्मै	....	....	....	....	....
एतस्मात्	....	....	....	....	....
तस्याम्	....	....	....	....	....
एतेषु	....	....	....	....	....
कानि	....	....	....	....	....
एतस्यै	....	....	....	....	....
अयम्	....	....	....	....	....
इमानि	....	....	....	....	....
इमाः	....	....	....	....	....

सर्वनामों के रूप (III)

सर्व=सब (पुं०)

	एक.	द्वि.	बहु.
१.	सर्वः	सर्वौ	सर्वे
२.	मर्वम्	,,	सर्वान्
३.	सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः
४.	सर्वस्मै	,,	सर्वेभ्यः
५.	सर्वस्मात्	,,	,,
६.	सर्वस्य	सर्वयोः	मर्वेषाम्
७.	सर्वस्मिन्	,,	सर्वेषु
८.	हे सर्व !	हे सर्वौ !	हे सर्वे !

पूर्व=पहला (पुं०)

१. पूर्वः पूर्वौ पूर्वे, पूर्वाः

शेप सर्ववत्

स्व=अपना (पुं०)

१. स्वः स्वौ स्वे, स्वाः

सर्ववत्

कतर दो में मे कौन, (पुं०)

१. कतरः कतरौ कतरे

सर्ववत्

कतम=सब में मे कौन सा (पुं०)

१. कनमः कनमौ कतमे

सर्ववत्

सर्व=सब (स्त्री०)

एक.	द्वि.	बहु.
सर्वा	सर्वे	सर्वाः
गर्वाम्	,,	,,
सर्वया	सर्वाभ्याम्	सर्वाभिः
गर्वस्यै	,,	सर्वाभ्यः
मर्वस्याः	,,	,,
,,	सर्वयोः	गर्वासाम्
सर्वस्याम्	,,	सर्वासु
हे सर्वे !	हे सर्वे !	हे सर्वाः !

पूर्व=पहली (स्त्री०)

पूर्वा पूर्वे पूर्वाः

शेष सर्ववत्

स्व अपनी

स्वा स्वे स्वाः

सर्ववत्

कतर (स्त्री०)

कतरा कतरे कतराः

सर्ववत्

कतम=सब में से कौन सी (स्त्री.)

कनमा कतमे कनमाः

सर्ववत्

सर्व (नपुं०) मर्वम्-सर्वे-रार्वाणि

(**पूर्व** नपुं०) पूर्वम्-पूर्वे-पूर्वाणि

कतर (नपुं.) कतरत्-कतरे-कतराणि

कतम (नपुं) कतमत्-कलमे-कतमानि

अभ्यास

निम्नलिखित सर्वनाम शब्दों के निर्दिष्ट विभक्तियों में रूप लिखो :

शब्द	लिंग	विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
यत्	पुं०	षष्ठी	....	....	....
तत्	स्त्री०	द्वितीया	....	....	....
किम्	पुं०	सप्तमी	....	....	....
यत्	पुं०	द्वितीया	....	....	....
एतत्	स्त्री०	चतुर्थी	....	....	....
सर्व	स्त्री०	पंचमी	....	....	....
कतर	स्त्री०	षष्ठी	....	....	....
सर्व	नपुं०	षष्ठी	....	....	....
किम्	नपुं०	षष्ठी	....	....	....
सर्व०	स्त्री०	चतुर्थी	....	....	....
यत्	पुं०	द्वितीया	....	....	....
युष्मद्	पुं०, स्त्री०	प्रथमा	....	....	....
अस्मद्	पुं०, स्त्री०	सप्तमी	....	....	....
कतम	पुं०	तृतीया	....	....	....

कारक

परिभाषा

क्रिया के साथ संज्ञा आदि शब्दों का सम्बन्ध बताने वाले चिह्न कारक कहलाते हैं।

कारक-भेद—

कारक आठ हैं—

कर्ता—प्रथमा	ने
कर्म—द्वितीया	को
करण—तृतीया	से, द्वारा
सम्प्रदान—चतुर्थी	के लिए, को
अपादान—पंचमी	से (अलग होने में)
सम्बन्ध—षष्ठी	का, के, की; रा, रे, री
अधिकरण—सप्तमी	में, पर
सम्बोधन—संबोधन	हे, अरे (पहले लगता है)

कारकों की पहचान और साधारण अर्थ

१. **कर्ता**—(i) जो काम करे—**बालः** पठति।

(ii) प्रेरणार्थक वाक्यों मे काम करने वाला कर्ता—**गुरुः** शिष्यं पाठयति।

(iii) नाम शब्द के योग में—**हिमालयः** नाम पर्वतः।

२. **कर्म**—क्रिया से जो कुछ किया जाये—अहं **पुस्तकं** पठामि।

३. **करण**—क्रिया करने का साधन या साथ—बालिका **लेखन्या** लिखति।

४. **सम्प्रदान**—जिसे कुछ दिया जाये, जिस काम के लिए दिया जाये—पिता **भिक्षुकाय** अन्नं ददाति।

५. **अपादान**—अलग होना, चलना—**वृक्षात्** पत्राणि पतन्ति।

६. **सम्बन्ध**—किसी की सन्तान, सम्बन्धी वस्तु—**रघूणां** वंशः, **भारतस्य** वीराः, **अस्माकं** देशः, **तव** अपराधः, **बालकस्य** दोषः, **आचार्यस्य** आज्ञा।

७. **अधिकरण**—कर्ता और कर्म का आधार (वस्तु या स्थान का गुण दोष)—बालः **गृहे** अस्ति, वयं **विद्यालये** पठामः।

८. **सम्बोधन**—किसी को बुलाने व पुकारने में प्रयोग—हे **राम**! रे **बालकाः**।

अभ्यास

(i) संस्कृत में अनुवाद करो :

१. बालिका पुस्तक पढ़ती है। ....

....

२. बालक दूध पीता है। ....

....

३. राम ने बाण से रावण को मारा। ....

....

४. अध्यापक शिष्य को पुस्तक देता है। ....

....

५. पेड़ से पत्ते गिरते हैं। ....

....

६. भारत के सैनिक बड़े वीर हैं। ....

....

७. वायुयान आकाश में जाता है। ....

....

८. हे राम, यहाँ आ। ....

....

(ii) इनकी विभक्तियाँ बताओ :

अस्मिन् —..................।	सर्पे —..................।	सप्ताहे —..................
दन्तैः —..................।	परशुना —..................।	लेखन्या —..................
बालकाय—..................।	बालिकायै—..................।	गमनाय —..................
वृक्षम् —..................।	हे बालिके—..................।	हिमालयात्—..................
आवयोः —..................।	अस्माकम्—..................।	नृपस्य —..................

रिक्त स्थानों की पूर्ति

(१)

(१) निम्नलिखित शब्दों से रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए :

पठनाय । ज्ञानाय । सत्पुरुषाय । अर्चनाय । दीनाय । कार्याय । धान्याय । कल्याणाय । पानाय । मदाय । दानाय । विवादाय ।

१. सः.................धनं यच्छति ।
२. साधुः धनं.................विन्दति ।
३. दुर्जनः.................धनं विन्दति ।
४. त्वं.................ग्रामं गच्छसि ।
५. नराः.................देवं भजन्ति ।
६. वयं.................आगच्छामः ।
७. सज्जनाः.................पठन्ति ।
८. सः.................पुष्पाणि नयति ।
९. खलः.................पठति ।
१०. खलः.................क्रुध्यति ।
११. जलं.................भवति ।
१२. कृषकाः.................कृपन्ति ।

(२)

(२) रिक्त स्थानों में उचित क्रिया लिखिए :

दा (यच्छ) । स्था (तिष्ठ) । दृश् (पश्य) । पा (पिब) ।

१. अन्धाः स्पर्शेन.................।
२. नराः नेत्राभ्याम्.................।
३. आचार्यः छात्राय ज्ञानं.................।
४. बालाः दुग्धं.................।
५. पर्जन्याः पर्वते अपि.................।
६. देवाः अमृतं.................।

(३)

(३) उचित विभक्ति लिखिए :

१. ....नक्षत्राणि सन्ति (आकाश) ।
२. ....रत्नानि सन्ति (समुद्र) ।
३. ....आम्राणि सन्ति (वृक्ष) ।
४. ....श्वापदाः सन्ति (वन) ।
५. त्वं.................किं करोषि (पाद) ।
६. वृषभः.................चलति (पाद) ।

कारकों के विशिष्ट नाम

जब किसी विशेष शब्द का योग हो, तो प्रयोज्य शब्द में विशिष्ट कारक होता है और विशिष्ट विभक्ति लगती है :

१. प्रथमा विभक्ति, कर्ता कारक :

अव्यय के योग में जैसे :

विश्वामित्रः अति **प्रसिद्धः कविः** आसीत् ।

२. द्वितीया विभक्ति, कर्म कारक :

अभितः, परितः, सर्वतः, उभयतः, हा, प्रति, विना, धिक् के योग में

(१) **ग्रामम्** अभिः/परितः/सर्वतः/उभयतः वृक्षाः सन्ति । (२) **विद्यालयम्** निकषा (near) क्रीडाक्षेत्रम् अस्ति । (३) हा **दुष्टं** मित्रद्रोहिणम् । (४) पथिकः **वनं** प्रति प्रचलितः । (५) अहं त्वां विना न गमिष्यामि । (६) धिक् **दुष्टम्** चौरम् ।

३. तृतीया विभक्ति, करण कारक :

तुल्य, सह, साकम्, समम् सार्धम्, विना, किम्, हीन के योग में :

(१) बालिक **जनन्या** सह गच्छति । (२) **तेन** तुल्यः/समः/समानः मनुष्यः नास्ति ।
(३) अहं **मित्रेण** साकं/सह/साधम्/सार्थं गमिष्यामि । (४) बाला मात्रा समं गृहं गच्छति ।
(५) **धर्मेण** हीनः पशुभिः समानाः । (६) आलस्येन किं फलम् ?

४. चतुर्थी, सम्प्रदान :

(क) नमः, स्वस्ति, स्वाहा, स्वधा, अलम् (पर्याप्त, समर्थ) के योग में :

(१) **हरये**, नमः । (२) **देवाय** नमो नमः । (३) शिष्याय **स्वस्ति** अस्तु । (४) अग्नये **स्वाहा** ।
(५) भारतीयः सैनिकः पाकिस्तानीनाय **सैनिकाय** अलम् । (६) अलं मल्लो मल्लाय ।

(ख) रुच्, क्रुध्, कुप् धातुओं के योग में चतुर्थी विभक्ति होती है :

(१) **हरये** रोचते भक्तिः । (२) शिष्याय **क्रुध्यति** गुरुः । (३) पुत्राय **कुप्यति** जनकः ।

अभ्यास

कोष्ठक में दिए शब्दों में ठीक कारक (विभक्ति) लगाकर रिक्त स्थानों पर लिखिए :

(१) ....अति प्रसिद्धः वीरः आसीत् । (अर्जुन)

(२) ....परितः बहवः वृक्षाः सन्ति । (विद्यालय)

(३) हा.. कुलघातकम् । (दुष्ट)

(४) बालिका:..प्रति प्रचलिताः । (गृह)

(५) अहम्..विना न पठामि । (युष्मद्)

(६) ....तुल्यः धनुर्धरः न अभवत् । (राम)

(७) बालकः..सह विद्यलयं गच्छति । (भगिनी)

(८) ....नमः । (देव)

(९) ....स्वस्ति । (पुत्र)

(१०) ....स्वाहा । (अग्नि)

(११) ....हीनाः पशुभिः समानाः । (धर्म)

(१२)..रोचते भक्ति । (हरि)

(१३)..क्रुध्यति गुरुः । (शिष्य)

धातु रूपावली

लङ् लकार [भूतकाल]

कृ=करना

	परस्मैपद			आत्मनेपद		
	एक०	द्वि०	बहु०	एक०	द्वि०	बहु०
प्र० पु०	अकरोत्	अकुरुताम्	अकुर्वन्	अकुरुत	अकुर्वाताम्	अकुर्वत
म० पु०	अकरोः	अकुरुताम्	अकुरुत	अकुरुथाः	अकुरुथाम्	अकुरुध्वम्
उ० पु०	अकरवम्	अकुर्व	अकुर्म	अकुर्वि	अकुर्वहि	अकुर्महि

ब्रू=बोलना

प्र० पु०	अब्रवीत्	अब्रूताम्	अब्रुवन्	अब्रूत	अब्रुवाताम्	अब्रुवत
म० पु०	अब्रवीः	अब्रूतम्	अब्रूत	अब्रूथाः	अब्रुवाथाम्	अब्रूध्वम्
उ० पु०	अब्रवम्	अब्रूव	अब्रूम	अब्रुवि	अब्रूवहि	अब्रूमहि

दा=देना

प्र० पु०	अददात्	अदत्ताम्	अददुः	अदत्त	अददाताम्	अददत
म० पु०	अददाः	अदत्तम्	अदत्त	अदत्थाः	अददाथाम्	अदद्ध्वम्
उ० पु०	अददाम्	अदद्व	अदद्म	अददि	अदद्वहि	अदद्महि

याच्=माँगना

प्र० पु०	अयाचत्	अयाचताम्	अयाचन्	अयाचत	अयाचेताम्	अयाचन्त
म० पु०	अयाचः	अयाचतम्	अयाचत	अयाचथाः	अयाचेथाम्	अयाचध्वम्
उ० पु०	अयाचम्	अयाचाव	अयाचाम	अयाचे	अयाचावहि	अयाचामहि

लङ् लकार में प्र० पु० एक० के रूप

परस्मैपद

- कूज्=मधुर शब्द करना—अकूजत् । क्रीड=खेलना—अक्रीडत् ।
- गर्ज्=गरजना—अगर्जत् । खेल्=खेलना—अखेलत् ।
- लिख्=लिखना—अलिखत् । गै=गाना—अगायत् ।

आत्मनेपद

- सेव्=सेवा करना—असेवत । मुद्=प्रसन्न होना—अमोदत ।
- सह्=सहना—असहत । लभ्=पाना—अलभत ।
- वृद्=बढ़ना—अवर्धत । वृत्=होना—अवर्तत ।

तीन काल

लट् (वर्तमान काल)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	पठति	पठतः	पठन्ति
मध्यम पुरुष	पठसि	पठथः	पठथ
उत्तम पुरुष	पठामि	पठावः	पठामः

लङ् (भूतकाल)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	अपठत्	अपठताम्	अपठन्
मध्यम पुरुष	अपठः	अपठतम्	अपठत
उत्तम पुरुष	अपठम्	अपठाव	अपठाम

लट् (भविष्यत् काल)

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	पठिष्यति	पठिष्यतः	पठिष्यन्ति
मध्यम पुरुष	पठिष्यसि	पठिष्यथः	पठिष्यथ
उत्तम पुरुष	पठिष्यामि	पठिष्यावः	पठिष्यामः

अभ्यास

रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए :

वृध् (बढ़ना to grow) लङ्

प्र० पु० अवर्धत.................................

म० पु० ....

उ० पु० ....

लिख् (लिखना to write) लङ् (भूतकाल)

प्र० पु० अलिखत्.................................

म० पु० ....

उ० पु० ....

रिक्त स्थानों की पूर्ति करो

(१) क्रियापदानि यथास्थानं लिखत :

परिहरति । संहरन्ति । विहरन्ति । विरमन्ति । प्रहरन्ति । विहरन्ति ।

१. मूढ़ाः अध्ययनात्.................................. । २. जले हंसाः.................................. ।

३. गंगा पापं.................................. । ४. सिंहाः दंष्ट्राभिः.................................. ।

५. वीराः शत्रून्.................................. । ६. युद्धे भारतीयाः सैनिकाः शत्रून्.......... ।

(२) उचितस्थानेषु अव्ययानि लिखत :

कृत्वा । दत्वा । नत्वा । दृष्ट्वा । प्रणम्य । आगम्य ।

१. त्वम् अक्षराणि.................... पठ । २. अहं स्नानं.................... भोजनं करोमि ।

३. देवतां.......गुरुं च.......अहं कार्यम् आरभे । ४. दानं.................... पुण्यं लभस्व ।

५. प्रश्नं.................... उत्तरं देहि । ६. श्लोकं.................... अर्थं लिख ।

(३) तुमन्तानां प्रयोगं कुरुत :

जीवितुम् । भक्षयितुम् । हर्तुम् । कथयितुम । पातुम ।

१. अहं तुभ्यम्.................... न समर्थः । २. दुःखम्.................... ईश्वरः समर्थः ।

३. नीचाः.................... जीवन्ति । ४. बुधाः.................... भक्षयन्ति ।

५. अहं जलम्.................... इच्छामि । ६. किं त्वं जलम्.................... इच्छसि ?

(४) उचितां विभक्तिं लिखत :

१. किं करोमि तया.................... या दुग्धं न इच्छति । (धेनु)

२. बहवः भारतीयाः.................... पूजयन्ति (धेनु) । ३. .... तृणं भक्षयन्ति (धेनु) ।

४. कृष्णः.................... वादयति (वेणु) । ५. .... स्वरेण सर्वे मोहिताः (वेणु) ।

अभ्यास

नीचे लिखी क्रियाओं का अपने वाक्यों में प्रयोग करो

भाष् = बोलना (to speak)

भाषते—शिष्यः गुरुं भाषते, 'अहं वन्दे' ....।

शुभ् = शोभित होना, सजना (to be splendid)

शोभे—..।

वृत् = होना (to be)

वर्तते—..।

वृध् = बढ़ना (to grow, to increase)

वर्धसे—..।

ईक्ष् = देखना (to see)

ईक्षते—..।

रुच् = भाना, अच्छा लगना (to be liked)

रोचते—..।

लभ् = पाना (to obtain)

लभध्वे—..।

विद् = होना (to be)

विद्यते—..।

जन् = उत्पन्न होना (to be produced)

जायते—..।

आज्ञार्थक क्रिया के रूप [लोट् लकार]

वद्=कहना

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र० पु०	वदतु	वदताम्	वदन्तु
म० पु०	वद	वदतम्	वदत
उ० पु०	वदानि	वदाव	वदाम

अभ्यास

हिन्दी/अपनी भाषा में अनुवाद कीजिए :

सत्यं वद=……………………………………………………। धर्मं चर=……………………………………………।

स्वकार्यं कुरु=……………………………………………। इदं चित्रं पश्य=……………………………………।

परपीडनं मा कुरु=……………………………………। स्वपुस्तकं पठ=……………………………………।

समयं वृथा मा नाशय=……………………………………। अपव्ययं मा कुरु=……………………………………।

सत्संगतिं कुरु=……………………………………………। कुसङ्गं त्यज=……………………………………………।

कर्तव्यं नित्यं आचर=……………………………………। नित्यं सत्यमार्गेण गच्छ=……………………………।

सुन्दराणि पुष्पाणि पश्य=……………………………………। भिक्षुकाय अन्नं यच्छ=……………………………………।

मूर्खतां त्यज=……………………………………………। परमेश्वरं भज=……………………………………………।

हरेः नाम जप=……………………………………………। समयेन विद्यालयं गच्छ=……………………………।

सत्यं पालयत=……………………………………………। स्वपाठान् पठम्=……………………………………………।

भिक्षुकेभ्यः भोजनं यच्छत=……………………………………। हे मयूर ! त्वं नृत्य=……………………………………।

अनाहूतः मा प्रविश=……………………………………। तिष्ठ, तिष्ठ त्वां ताडयामि=……………………………।

हे मेघ ! अधुना वर्ष=……………………………………। आज्ञया विना मा प्रविशत=……………………………।

सूक्तियाँ

निम्नलिखित सूक्तियों की हिन्दी/अपनी मातृभाषा में व्याख्या कीजिए :

(१) सत्यं वद । धर्मं चर । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । राष्ट्रदेवो भव । शीलं परं भूषणम् ।

व्याख्या—..

....

(२) (क) कवयः किं न पश्यन्ति ? (ख) अतिदर्पः विनाशाय । (ग) यस्य विद्या ज्ञानाय धनं दानाय सः पण्डितः ।

व्याख्या—..

....

(३) (क) बालादपि सुभाषितं ग्राह्यम् । (ख) सर्वस्य लोचनं शास्त्रम् ।

(ग) स्थले नक्राः प्रबलाः अपि दुर्बला । (घ) दरिद्रे कस्य मित्रता ?

व्याख्या—..

....

(४) (क) हे जनाः किं बहूक्तेन, कर्तव्यं धर्मपालनम् ।

(ख) गुरुः स्निह्यति सत्शिष्ये, सुपुत्रे जनकः यथाः ।।

व्याख्या—..

....

कृदन्त प्रत्यय

		पुं०	स्त्री०	नपुं०
१. शतृ	कृ + शतृ (अत्) कुर्वत्—	कुर्वाणः	कुर्वती	कुर्वन्
२. क्त	कृ + क्त (त) कृत—	कृतः	कृता	कृतम्
३. तव्यत्	कृ + तव्यत् (तव्य) कर्तव्य—	कर्तव्यः	कर्तव्या	कर्तव्यम्
४. ण्यत्	कृ + ण्यत् (य) कार्य—	कार्यः	कार्या	कार्यम्
५. त्वा	कृ + त्वा (त्वा) कृत्वा—(अव्यय)			
६. तुमुन्	कृ + तुमुन् (तुम) कर्तुम्—			

अभ्यास

(१) निम्नलिखित के रूप उनमें कृदन्त जोड़कर लिखिए :

१. वद् + शतृ—..। २. गम् + क्त—..।

३. खाद् + तव्यत्—..। ४. गम् + त्वा—..।

५. गम् + तुमुन्—..। ६. पठ् + त्वा ....।

(२) निम्नलिखित कृदन्त प्रत्यय वाले शब्दों से अपने वाक्य बनाइए :

गत्वा—..।

कुर्वाण—..।

कर्तव्यम्—..।

कृतम्—..।

अभ्यास

धातुओं से बनने वाले कृदन्त रूप लिखकर रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए :

(१)

धातु	क्त प्रत्यय	तुमुन् प्रत्यय	क्त्वा प्रत्यय
पठ्	पठित	पठितुम्	पठित्वा
सेव्	....	....	....
चुर्	....	....	....
गम्	गत	....	....
नम्	....	....	....
हन्	हत	हन्तुम्	....
भ्रम्	भ्रमित	....	....

(२)

	शतृ प्रत्यय	तव्य	अनीय
हस्	हसन्	हसितव्य	हसनीय
पठ्	पठन्	....	....
रक्ष्	रक्षन्	....	....
वद्	वदन्	वदितुम्	वदित्वा
रक्ष्	रक्षन्	रक्षितुम्	रक्षित्वा
नृत्	नृत्यन्	नर्तितुम्	नर्तित्वा

तद्धित प्रत्यय

रिक्त स्थानों की पूर्ति करो :

अण्— पृथायाः अपत्यं पुमान्—पार्थः । पुत्रस्य पुत्रः—पौत्रः ।
पाण्डोः अपत्यं पुमान्—पाण्डवः । रघोः अपत्यं—राघवः ।

इण्— दशरथस्य अपत्यं पुमान्—दाशरथिः । सुमित्रायाः अपत्यं……।
सुभद्राया अपत्यं पुमान्—सौभद्रः । वसुदेवस्य अपत्यं……।

अण-इण्— वेदम् अधीते जानाति वा—वैदिकः ।
व्याकरणम् अधीते जानाति वा इति—वैयाकरणः ।
इतिहासम् अधीते इति—ऐतिहासिकः ।
विज्ञानम् अधीते जानाति वा इति—…………………………।

ईयण्— पाणिनिना लिखितम्—पाणिनीयम् ।
वाल्मीकिना रचितम्—…………………………।
भारतस्य अयम् —भारतीयः ।
पर्वतस्य निवासी अयम्—…………………………।
देशस्य अयम् —…………………………।
विदेशस्य अयम् —…………………………।

तरप्, तमप्—तरप् उत्तरावस्था में और तमप् उत्तमावस्था में प्रयोग होता है ।

रिक्त-पूर्ति कीजिए :

शब्द	तरप् (तर)	तमप् (तम)
बलवान	बलवत्तरः	बलवत्तमः
दूरः	…………	…………
स्थूलः	…………	…………
कृशः	…………	…………
महान्	…………	…………

सुभाषित

निम्नलिखित श्लोकों की व्याख्या कीजिए :

(१) यः पठति, लिखति, पश्यति, परिपृच्छति, पण्डितान् उपाश्रयति ।
तस्य दिवाकर-किरणैः, नलिनीदलम् इव विकास्यते बुद्धिः ॥

व्याख्या— ....

....

(२) वक्तारः किं करिष्यन्ति, श्रोता यत्र न विद्यते ।
नग्नक्षपणके देशे रजकः किं करिष्यति ॥

व्याख्या— ....

....

(३) अव्याकरणम् अधीतं, भिन्नदोण्या तरंगिणीतरणम् ।
भेषजम् अपथ्यसंहितम्, त्रयम् इदम् अकृतं वरं मन्ये ॥

व्याख्या— ....

....

(४) गुरु-शुश्रूषया विद्या, पुष्कलेन धनेन वा ।
अथवा विद्यया विद्या, चतुर्थी नोपलभ्यते ॥

व्याख्या— ....

....

(५) पिबन्ति नद्यः स्वयमेव नाम्भः, स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षाः ।
नादन्ति सस्यं खलु वारिवाहाः, परोपकाराय सतां विभूतयः ॥

व्याख्या— ....

....

रिक्त स्थानों की पूर्ति

(१)

(१) उचितां विभक्तिं लिखत :

१. रामचन्द्रः ममः .... अस्ति (पितृ) । २. अहं .... वन्दे (मातृ) ।

३. ममः .... नाम रामचन्द्रः अस्ति (पितृ) । ४. अहं .... सह गमिष्यामि (मातृ) ।

५. तव .... गानं रोचते (भातृ) । ६. तस्याः .... इदं पुस्तकम् (भ्रातृ) ।

(२)

१. हे देव .... रक्ष (अस्मद्) । २. एतद् पुस्तकं .... अस्ति (अस्मद्) ।

३. त्वं .... सह (चल) । ४. .... विना कः कार्यं करिष्यति ?

(३)

(२) उचितानि विशेषणानि लिखत :

जड़ । उग्र । पुण्य । बहु । रम्य ।

१. सूर्यस्य किरणा .... सन्ति । २. गंगायाः दर्शनं .... भवति ।

३. आचार्याः शिष्येषु .... स्निह्यन्ति । ४. भारते बहूनि .... सन्ति ।

५. एतस्मिन् पुस्तके चित्राणि सन्ति । ६. सज्जनाः .... कर्माणि कुर्वन्ति ।

(४)

(३) उचितानि विभक्ति-रूपाणि लिखत :

१. रामः .... गच्छति (वने/वनम्) । २. जनकः .... क्रुध्यति (भृत्यं/भृत्याय) ।

३. धनिकानाम् .... भयम् (चौरस्य/चौरात्) । ४. भक्तः .... नमति (देवस्य/देव) ।

५. सूदः ओदनं पचति (यात्रिकान्/यात्रिकेभ्य) । ६. नमः .... (शंकरं/शंकराय) ।

समास

समास—दो या अधिक शब्दों को संक्षेप के लिए आपस में मिलाकर एक शब्द बनाना समास कहलाता है। समास होने पर प्रथम शब्द की विभक्तियाँ हटा दी जाती हैं। उदाहरण—राष्ट्रस्य पतिः—राष्ट्रपतिः।

विग्रह—जब समस्त पद के सब शब्द अलग-अलग करके उनमें पुनः विभक्तियाँ लगा दी जाती हैं तो उसे विग्रह कहते हैं। उदाहरण—'राष्ट्रपतिः' अस्य समस्त-पदस्य विग्रहः—राष्ट्रस्य पतिः।

समास भेद—समास के आठ भेद हैं—

(१) अव्ययीभावः। (२) तत्पुरुषः। (३) कर्मधारयः।
(४) नञ् समासः। (५) द्विगुसमासः। (६) द्वन्द्वसमासः।
(७) बहुव्रीहिसमासः। (८) अलुक्समासः।

(१) अव्ययीभाव समास

पढ़ो, स्मरण करो—	रिक्त स्थानों को भरो—
शक्तिम् अनतिक्रम्य—यथाशक्ति।	अहनि अहनि—प्रत्यहम्।
विघ्नानाम् अभावः—निर्विघ्नम्।	गृहस्य अभ्यन्तरे—...............................।
रथस्य पश्चात्—अनुरथम्।	विष्णोः पश्चात्—...............................।
औचित्यम् अनतिक्रम्य—यथोचितम्।	शरदः समीपम्—...............................।
समुद्रस्य पर्यन्तम्—आसमुद्रम्।	जन्मनः पर्यन्तम्—...............................।
शास्त्रम् अनुसृत्य—यथाशास्त्रम्।	सर्व-जीवनं यावत्—...............................।
स्नेहेन सह—सस्नेहम्।	एकम् एकम्—...............................।

(२) तत्पुरुष (व्याधिकरण तत्पुरुष)

पढ़ो, स्मरण करो :—	रिक्त स्थानों को भरो :—
दुःखं श्रितः—दुःखश्रितः ।	यमानां राजा—..।
शरणम् आगतः—शरणागतः ।	कर्मणि प्रवीणः—..।
रामम् आश्रितः—रामाश्रितः ।	कार्ये दक्षः—..।
रामस्य आश्रयः—रामाश्रय ।	भाषणे पटुः—..।
बाणेन हतः—बाणहतः ।	वाचि चतुरः—..।
अग्निना दग्धः—अग्निदग्धः ।	व्याघ्राद् भयम्—..।
वातेन हतः—वातहतः ।	राज्ञः सेना—..।
राज्ञः पुत्रः—राजपुत्रः ।	राष्ट्रस्य पतिः—..।
गंगायाः जलम्—गंगाजलम् ।	मानस्य हानिः—..।
मदेन रहितः—मदरहितः ।	पादत् च्युतः—..।
अहंकारेण युक्तः—अहंकारयुक्तः ।	राज्यस्य राज्ञः वा दूतः—..।
क्षुधया पीडितः—क्षुधापीडितः ।	देवस्य मन्दिरम्—..।
धनाय लोभः—धनलोभः ।	देवस्य रक्षा—..।
राज्ञः पुरुषः—राजपुरुषः ।	रणे कुशलः—..।
देवस्य कन्या—देवकन्या ।	कार्ये निपुणः—..।
चौरात् भयं—चौरभयम् ।	कर्मणि कुशलः—..।
वृन्तात् च्युतः—वृन्तच्युतः ।	कार्येषु कुशलः—..।

(३) कर्मधारय समास

(क) विशेषण-विशेष्य

पढ़ो, स्मरण करो :—	रिक्त स्थानों को भरो :—
कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः ।	महान् जनः महाजनः ।
महान् च सः पुरुषः महापुरुषः ।	दीर्घं नयनं ....।
सुन्दरः बालः सुन्दरबालः ।	महाराजः दशरथः ....।
महान् च असौ देवः महादेवः ।	नीलं च तत् कमलम् ....।
परमः गहनः परमगहनः ।	कृष्णः सर्पः ....।
जीर्णं च तद् वस्त्रम् जीर्णवस्त्रम् ।	महत् च तत् फलम् ....।
पीतम् अम्बरम् पीताम्बरम् ।	राजा चासौ ऋषिः च ....।

(ख) उपमान-उपमेय

कमलम् इव मुखम् कमलमुखम् ।	पुरुषः सिंहः इव ....।
चन्द्रम् इव मुखम् चन्द्रमुखम् ।	ग्रन्थः रत्नम् इव ग्रन्थरत्नम् ।
दुःखमेव समुद्रः दुःखसमुद्रः ।	व्याघ्रः इव नरः ....।
घन इव श्यामः घनश्यामः ।	कर्पूर इव गौरः ....।

(४) नञ् समास

न प्रियः अप्रियः ।	न सत्यम् असत्यम् ।
न ज्ञानम् अज्ञानम् ।	न सुखम् ....।
न उपयोगी अनुपयोगी ।	न उपकारः ....।
न भीरुः अभीरुः ।	न आवश्यकम् अनावाश्यकम् ।
न संभवम् असंभवम् ।	न योग्यः ....।
न शिक्षिता अशिक्षिता ।	न विवाहिता ....।
न स्वीकृतिः अस्वीकृतिः ।	न गम्यम् ....।

(५) द्विगु समास

पढ़ो, स्मरण करो :—	रिक्त स्थानों को भरो :—
अष्टानां अध्यायानां समाहारः	अष्टाध्यायी
त्रयाणां लोकानां समाहारः ।	....
त्रयाणां भुजानां समाहारः	त्रिभुजम्
पंचानां गवां समाहारः	....
चतुर्णां युगानां समाहारः	चतुर्युगम्
पंचानां पात्राणां समाहारः	....
त्रयाणां भुवनानां समाहारः	त्रिभुवनम्
पंचानां वटानां समाहारः	....
शतस्य अब्दानां समाहारः	शताब्दिः

(६) द्वन्द्व समास

(क) समाहर द्वन्द्व

पिता च पुत्रः च तयो समाहारः	पितापुत्रौ
रामः च लक्ष्मणः च	....
रामः च लक्ष्मणः भरतः च	रामलक्ष्मणभरताः
रामः लक्ष्मणः भरतः शत्रुघ्नः च	रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाः
दुखं च दारिद्रयं च	दुःखदारिद्रयम्
रोगः च शोक च	....
पाणी च पादौ च	पाणिपादम्
हस्तौ च पादौ च	....
हस्तिनः च अश्वाः च	हस्त्यश्वम्
अहिः च नकुलः च	....
अहः च दिवा च	अहर्दिवम्
अहः च रात्रिः च	....
गुरुः च शिष्यः च	....
रथिकः च अश्वारोहाः च	रथिकाश्वारोहम्

(ख) एकशेष द्वन्द्व

माता च पिता च	पितरौ ।
हंसी च हंसश्च	.... ।

(७) बहुब्रीहि समास

पढ़ो, स्मरण करो :—	रिक्त स्थानों की पूर्ति करो :—
चत्वारि मुखानि यस्य सः	चतुर्मुखः (ब्रह्मा) ।
निर्गतं भयं यस्मात् सः	निर्गतभयः (पुरुषः) ।
दश आननानि यस्य सः	.... (रावणः)
दुर्वला दृष्टिः यस्य सः	.... (पुरुष) ।
सरलं हृदयं यस्य सः	सरलहृदयः (,,)
मूढ़ा बुद्धिः यस्य सः	.... (,,)
पीतानि अम्बराणि यस्य सः	पीताम्बरः (,,) ।
कृतः निश्चयः येन सः	.... (,,) ।
पत्यौ व्रतं यस्याः सा	पतिव्रता (कदाचित् स्त्री) ।
विगतः धवः (पतिः) यस्याः सा	विधवा (,,) ।
चक्र पाणौ यस्य सः	चक्रपाणिः (विष्णुः) ।
शूलं पाणौ यस्य सः	.... (शिव) ।

(८) अलुक् समास

भयं करोति इति	भयंकरः ।
आत्मना पंचमः	आत्मनापंचमः ।
आत्मनै पदम्	....
परस्मै पदम्	परस्मै पदम् ।
दिवः पतिः	दिवस्पतिः ।
वाचः पतिः	.... ।
युधि स्थिरः	युधिष्ठिरः ।

संख्यावाचकः शब्दाः

(१)

	पुं०	स्त्री०	नपुं०		पुं०	स्त्री०	नपुं०
१. एक	एकः	एका	एकम्	२. दो	द्वौ	द्वे	द्वे
३. तीन	त्रयः	तिस्रः	त्रीणि	४. चार	चत्वारः	चतस्र	चत्वारि
५. पाँच	पंच	पंच	पंच	६. छः	षट्	षट्	षट्
७. सात	सप्त	सप्त	सप्त	८. आठ	अष्ट	अष्ट	अष्ट
९. नौ	नव	नव	नव	१०. दस	दश	दश	दश
११. ग्यारह	एकादश	एकादश	एकादश	१२. बारह	द्वादश	द्वादश	द्वादश
१३. तेरह	त्रयोदश	त्रयोदश	त्रयोदश	१४. चौदह	चतुर्दश	चतुर्दश	चतुर्दश
१५. पन्द्रह	पंचदश	पंचदश	पंचदश	१६. सोलह	षोडश	षोडश	षोडश
१७. सत्रह	सप्तदश	सप्तदश	सप्तदश	१८. अठारह	अष्टादश	अष्टादश	अष्टादश
१९. उन्नीस	ऊनविंशति	ऊनविंशति	ऊनविंशति	२०. बीस	विंशतिः	विंशति	विंशति

षष् (षट्) से अष्टादश तक संख्यावाची शब्द तीनों लिंगों में समान होते हैं।
—नित्य बहुवचनान्त।

प्र० पंच, द्वि० पंच, तृ० पंचभिः, च० पंचभ्यः, पं० पंचाभ्यः, ष० पंचनां, स०-पंचसु।

(२)

२१ एकविंशतिः, २२, द्वाविंशतिः, २३ त्रयोविंशतिः २४ चतुर्विंशतिः, २५ पंचविंशतिः, २६ षड्विंशतिः, २७ सप्तविंशतिः, २८ अष्टविंशतिः, २९ नवविंशति, ३० त्रिंशत्।

(३)

३१ एकत्रिंशत्, ३२ द्वात्रिंशत्, ३३ त्रयस्त्रिशत्, ३४ चतुस्त्रिंशत्, ३५ पंचत्रिंशत्, ३६ षट्त्रिंशत्, ३७ सप्तत्रिंशत्, ३८ अष्टत्रिंशत्, ३९ नवत्रिंशत्, ४० चत्वारिंशत्।

(४)

४१ एकचत्वारिंशत्, ४२ द्वाचत्वारिंशत्, ४३ त्रयश्चत्वारिंशत्, ४४ चतुश्चत्वारिंशत्, ४५ पंचचत्वारिंशत्, ४६ षट्चत्वारिंशत्, ४७ सप्तचत्वारिंशत्, ४८ अष्टचत्वारिंशत्, ४९ नवचत्वारिंशत्, ५० पंचाशत्।

(५)

५१ एकपंचाशत्, ६१ एकषष्टिः, ७१ एकसप्ततिः, ८१ एकाशीतिः, ९१ एकनवतिः, १०० शतम्।

(६)

१००० सस्रहम् (नपुं), १०१ एकोत्तरशतम्। १/२—अर्धः, अर्धा, अर्धम्। पौना—पादोनः, पादोना, पादोनम्। सवाया—सपादः, सपादा, सपादम्।

रिक्त स्थानों की पूर्ति करो

(१)

१. अयम्.................... वृक्षः अस्ति (एक) । २. इयम्.................... लता अस्ति (एक) ।

३. इदम्.................... कमलम् अस्ति (एक) । ४. बालाः....... शालां गच्छन्ति (अध्ययन) ।

५. ललना अलंकारम्.................... (धृ) । ६. सुवर्णस्य.................... पीतः अस्ति (वर्ण) ।

७. दीपस्य....... शीतलः अस्ति (प्रकाश) । ८. विश्वामित्रः... विद्याम् अयच्छत् (राम) ।

९. वयम् अत्र विहाराय....... (आ+गम्) । १०. बालाः भ्रमरं.................... (अनु+धाव्) ।

(२)

(१) सः नेत्राभ्याम्.................... । (२) सा पादाभ्याम्.................... ।

(३) सः कर्णाभ्याम्.................... । (४) सः हस्ताभ्यां कर्म.................... ।

(३)

उचित-पदेन वाक्यपूरणं कुरुत :—

शब्दाः—चरणैः । वेगेन । चरणाभ्याम् । विनयेन । मुखेन । मूल्येन । श्रमेण । न्यायेन । नियमेन । नेत्राभ्याम् ।

१. अश्वः.................... धावति । २. गायकः.................... गायति ।

३. नरः.................... चलति । ४. शिष्यः.................... गुरुं नमति ।

५. नराः.................... पश्यन्ति । ६. भृत्यः.................... भारं नयति ।

७. वयं.................... फलं खादाम । ८. गोविन्दः.................... दुग्धम् आनयति ।

९. नृपाः.................... लोकान् रक्षन्ति । १०. पशुः.................... चलति ।

११. छात्रः.................... पठति । १२. मयूरः.................... नृत्यति ।

(१) कर्तृवाच्य से कर्मवाच्य बनाओ :—

कर्तृवाच्य	कर्मवाच्य
१. राष्ट्रपतिः मन्त्रिणं पश्यति ।	राष्ट्रपतिना मन्त्री दृश्यते ।
२. सदस्याः प्रस्तावं पठन्ति ।	सदस्यैः.............................।
३. सदस्याः विवादं कुर्वन्ति ।	....।
४. चालकाः मोटरयानानि चालयन्ति ।	....।
५. बालः कन्दुकं गृह्णाति ।	...............................गृह्यते ।

(२) कर्तृवाच्य से भाववाच्य बनाओ :—

बालिका हसति ।	बालया हस्यते ।
गुरुः कुप्यति ।	....।
त्वं जागर्षि ।	....।
अहं स्वपिमि ।	....।
वधू लज्जते ।	....।

(३) नीचे लिखी कर्तृवाच्य क्रियाओं को भाववाच्य में बदलो :—

जयति—जीयते ।	शृणोति—श्रूयते ।
क्षयति—...........................।	यच्छति—...........................।
गायति—...........................।	करोति—...........................।

प्रेरणार्थक क्रिया (णिजन्त)

हिन्दी/अपनी भाषा में अनुवाद कीजिए :—

साधारण वाक्य	प्रेरणार्थक वाक्य
१. शिष्यः पठति ।	गुरुः शिष्यं पाठयति
....	....
२. जवाहरलालः कारागारम् अगच्छत् ।	आँगलाः जवाहरलालं कारागारम् अगमयन् ।
....	....
३. बालः सूर्यं पश्यति ।	माता बालं सूर्यं दर्शयति ।
....	....
४. राष्ट्रपतिः राष्ट्रगानं शृणोति ।	संगीतज्ञः राष्ट्रपतिं राष्ट्रगानं श्रावयति ।
....	....
५. मन्त्रिणः संसदं गच्छन्ति ।	राष्ट्रपतिः मन्त्रिणः संसदि प्रेषयति ।
....	....
६. लता वृक्षम् आरोहति ।	शकुन्तला लतां वृक्षे आरोपयति ।
....	....
७. सज्जनः अनावृष्टि-पीडितेभ्यः अन्नं धनं च ददाति ।	श्री जयप्रकाशनारायणः सज्जनात् अनावृष्टि-पीडितेभ्यः धनम् अन्नम् च दापयति ।
....	....
८. छात्रः शास्त्रम् अधीते ।	गुरुः छात्रं शास्त्रम् अध्यापयति ।
....	....
९. शिशुः बिभेति ।	माता शिशुं कुञ्चिकया भाययति ।
....	....

अनुवाद

संस्कृत में अनुवाद कीजिए :—

१. गुरुजन हमें संस्कृत पढ़ाते हैं।

अनुवाद— ....

२. तुम्हारी माता जी कहाँ हैं ?

अनुवाद— ....

३. किसान खेत में बीज बोयेगा।

अनुवाद— ....

४. मैं सातवीं कक्षा में पढ़ती हूँ।

अनुवाद— ....

५. क्या तुम प्रतिदिन सैर को जाते हो ?

अनुवाद— ....

६. तुम दोनों जल्दी घर का काम कर लो।

अनुवाद— ....

७. हम सब करनाल में रहते हैं।

अनुवाद— ....

सुभाषित

निम्नलिखित श्लोकों की व्याख्या कीज़िये—

(१) मक्षिकाः व्रणम् इच्छन्ति, धनम् इच्छन्ति पार्थिवाः ।
नीचाः कलहम् इच्छन्ति, वादम् इच्छन्ति गर्विताः ॥

व्याख्या—..

....

....

(२) पुस्तकेषु च या विद्या, परहस्तेषु यद् धनम् ।
उत्पन्नेषु कार्येषु, न सा विद्या न तद्धनम् ॥

व्याख्या—..

....

....

(३) तावद् एव शोभते मूर्खः, यावत् किञ्चित् न भाषते ।
न शोभते सभा-मध्ये, हंसमध्ये बको यथा ॥

व्याख्या—..

....

....

(४) गुणो भूषयते रूपम, शीलं भूषयते कुलम् ।
सिद्धिः भूषयते विद्याम् भोगो भूषयते धनम् ॥

व्याख्या—..

....

....

कृदन्त प्रत्यय

(१) कृ+शतृ (अत्)=कुर्वत् । (२) कृ+शानच् (आन)=कुर्वाण । (३) कृ+क्त=कृत । (४) कृ+क्तवतु (तवत्)=कृतवत् । (५) कृ+तव्यत् (तव्य)=कर्तव्य । (६) कृ+अनीय=करणीय । (७) कृ+ण्यत् (य)=कार्य । (८) (क) कृ+त्वा=कृत्वा । (८) (ख) सम्+कृ+ल्यप् (य)=संस्कृत्य । (९) कृ+तुमुन् (तुम्)=कुर्तुम् ।

१. शतृ (अत्) 'करता हुआ' केवल परस्मैपदी धातुओं में लगता है जैसे—

कुर्वत् (पुं०)=करता हुआ, कुर्वती (स्त्री०) करती हुई, कुर्वत् (नपुं०) करता हुआ।

२. शानच् (आन, मान) 'करता हुआ' केवल आत्मनेपदी धातुओं में लगता है जैसे—

कुर्वाणः (पुं०) करता हुआ, कुर्वाणा (स्त्री०) करती हुई, कुर्वत् (नपुं०) करता हुआ ।

३. क्त (त) 'क्रिया' धातु के साथ जुड़कर कर्मवाच्य तथा भाववाच्य की क्रिया का काम देता है । जैसे—

जातः (पुं०) हुआ, जाता (स्त्री०) हुई, जातम् (नपुं०) हुआ ।

४. क्तवतु (तवत्) धातु के साथ जुड़कर भूतकाल की क्रिया के स्थान पर प्रयुक्त होता है । जैसे—

कृतवान् (पुं०) किया, कृतवती (स्त्री०), कृतवत् (नपुं०) ।

५. तव्यत् तव्य, अनीय, यत् (य) धातु के साथ जुड़कर 'चाहिए', 'उचित' आदि अर्थ प्रकट करता है । जैसे—

कर्तव्यः (पुं०) करना चाहिए, कर्तव्या (स्त्री०) करनी चाहिए, कर्तव्यम् (नपुं०) करना चाहिए ।

६. ण्यत् (य)—यदि धातु ऋकारान्त हो और अर्थ 'चाहिये' हो तो धातु में या जोड़ा जाता है जैसे—

कृ+य =कार्य—कार्यः (पुं०) कार्या (स्त्री०) कार्यम् (नपुं०)

७. (क) त्वा 'करके'—यदि क्रिया के पूर्व की क्रिया (पूर्वकालिक क्रिया) प्रकट करनी हो जैसे—

ध्यै=ध्यात्वा—ध्यानं कृत्वा ।	भू=भूत्वा—होकर ।
स्ना=स्नात्वा—स्नानं कृत्वा ।	गम्=गत्वा—गमनं कृत्वा ।
पठ्=पठित्वा—पठनं कृत्वा ।	नम्=नत्वा—नमनं कृत्वा ।
श्रु=श्रुत्वा—श्रवणं कृत्वा ।	दृश्=दृष्ट्वा—दर्शनं कृत्वा ।
दा=दत्वा—दानं कृत्वा ।	ग्रह्=गृहीत्वा—ग्रहणं कृत्वा ।
पा=पीत्वा—पानं कृत्वा ।	चुर्=चोरयित्वा—चौर्यं कृत्वा ।

(ख) ल्यप् (य) तब लगता है यदि धातु सोपसर्ग (उपसर्ग-सहित) हो और वांछित अर्थ पूर्वकालिक क्रिया हो । जैसे—

उद्+स्था—उत्थाय—उत्थानं कृत्वा ।	नि+वृत्य—निवृत्य=निवृत्ति कृत्वा । (लौटकर)
आ+गम्—आगम्य या आगत्य —आगनं कृत्वा ।	आ+दा—आदाय=आदानं कृत्वा । (लेकर, लाकर)
प्र+नम्—प्रणम्य या प्रणत्य —प्रणामं कृत्वा ।	अनु+भू—अनुभूय=अनुभवं कृत्वा । प्र+अर्थ—प्रार्थ्य=प्रार्थनां कृत्वा ।
प्र+क्षाल्—प्रक्षाल्य—प्रक्षालनं कृत्वा । (धोकर)	वि+हस्—विहस्य=हसनं कृत्वा ।
प्र+क्षिप्—प्रक्षिप्य—क्षेपणं कृत्वा । (फेंककर)	उत्+क्षिप्—उत्क्षिप्य=उत्क्षेपणं कृत्वा । (ऊपर फेंककर)

(८) तुमुन् (तुम्) 'को', 'के लिए' अर्थ में धातु के साथ जोड़ा जाता है। जैसे—

पठ्+तुम्=पठितुम् (for reading)	अहं पठितुम् इच्छामि।
वद्+तुम्=वदितुम् (for speaking)	सः किं वदितुम् इच्छति ?
सेव्+तुम्=सेवितुम् (for serving)	बालः गुरुं सवितुं गतः।
रुद्+तुम्=रोदितुम् (for weeping)	शिशुः रोदितुम् इच्छति।
नम्+तुम्=नन्तुम् (for bowing)	सः अध्यापकं नन्तुं करौ बध्नाति।
दृश्+तुम्=द्रष्टुम (for seeing)	वयं प्रदर्शनी द्रष्टुं गमिष्यामः।
लभ्+तुम्=लब्धुम् (for getting)	त्वं धनं लब्धुं यतसे।
अद्+तुम्=अत्तुम् (for eating)	विडालः मूषकम् अत्तुं धावति।
नी+तुम्=नेतुम् (for bringing or getting)	सः मित्रं सह एव नेतुम् इच्छति।

अभ्यास

निम्नलिखित धातुओं के सामने लिखे प्रत्यय जोड़कर शब्द लिखिए—

आ+गम्+ल्यप्—........................	प्र+क्षिप्+ल्यप्—........................
गम्+त्वा—........................	पठ्+तुम्—........................
पठ्+शतृ—........................	कृ+यत्—........................
कृ+क्त—........................	पठ्+तव्य—........................
कृ+अनीय—........................	पठ्+अनीय—........................
कृ+क्तवतु—........................	कृ+शानच्—........................

कृदन्त के उदाहरण

(१)

धातु	अर्थ	क्त	क्त्वा	क्तवतु	तुमुन्
हृ	(छीनना)	हृतः	हृत्वा	हृतवान्	हर्तुम्
भूष्	(सजाना)	भूषितः	भूषयित्वा	भूषितवान्	भूषयितुम्
नम्	(नमस्कार करना)	नतः	नत्वा	नतवान्	नन्तुम्
वद्	(बोलना)	उदितः	उदित्वा	उदितवान्	वदितुम्
रक्ष्	(रक्षा करना)	रक्षितः	रक्षित्वा	रक्षितवान्	रक्षितुम्
हस्	(हँसना)	हसितः	हसित्वा	हसितवान्	हसितुम्
दृश्	(देखना)	दृष्टः	दृष्ट्वा	दृष्टवान्	द्रष्टुम्

(२)

धातु	अर्थ		क्त	क्तवतु	
पठ्	(पढ़ना)	to read	पठितः	पठितवान्	(तेन पाठः पठितः, स पाठं पठितवान्)
सेव्	(सेवा करना)	to serve	सेवितः	सेवितवान्	(तेन गुरुः सेवितः, स गुरुं सेवितवान्)
चुर्	(चुराना)	to steal	चोरितः	चोरितवान्	(तेन ग्रन्थः चोरितः, स ग्रन्थं चोरितवान्)
गम्	(जाना)	to go	गतः	गतवान्	(तेन ग्रामः गतः, स ग्रामं गतवान्)
नम्	(नमस्कार करना)	to salute	नतः	नतवान्	(तेन गुरुः नतः, स गुरुं नतवान्)
हन्	(मारना)	to kill	हतः	हतवान्	(तेन शत्रुः हतः, स शत्रुं हतवान्)
पा	(पीना)	to drink	पीतः	पीतवान्	(तेन इक्षुरसः पीतः, स इक्षुरसं पीतवान्)
दा	(देना)	to give	दत्तः	दत्तवान्	(तेन ग्रन्थः दत्तः, स ग्रन्थं दत्तवान्)
इष्	(चाहना)	to wish	इष्टः	इष्टवान्	(तेन लाभः इष्टः, स लाभम् इष्टवान्)
वद्	(बोलना)	to speak	उदितः	उदितवान्	(तेन मन्त्रः उदितः, स मन्त्रम् उदितवान्)
नी	(ले जाना)	to take away	नीतः	नीतवान्	(तेन बालः नीतः, स बालं नीतवान्)

अभ्यास

इनके साथ 'शतृ' जोड़िए—

धातु—शतृ	रूप
वद्+अत्	वदत्
दा+अत्	....
रच्+अत्	....
कृ+अत्	....
भक्ष्+अत्	भक्षयत्
कथ्+अत्	....
स्तु+अत्	....

इनके साथ 'शानच्' जोड़िए—

धातु—शानच्	रूप
भुज्+आन	भुञ्जान
कृ+आन	....
ज्ञा+आन	जानान
चुर्+मान	....
चिन्त्+मान	....
भक्ष्+मान	....
कथ्+मान	....

निम्नलिखित के धातु और कृदन्त प्रत्यय पृथक् करके लिखिए—

रूप	धातु	कृदन्त प्रत्यय	रूप	धातु	कृदन्त प्रत्यय
गतः	....	....	जेयः	....	....
गतवान्	....	....	त्याज्यः	....	....
गन्तुम्	....	....	गच्छन्	....	....
गत्वा	....	....	सेवमानः	....	....
संगम्य	....	....	कुर्वन्	....	....
गन्तव्य	....	....	गच्छन्	....	....

संस्कृत भाषा सरल है

तत्सम-तद्भव शब्द

आम = आम्र	मूसा = मूषक	निठुर = निष्ठुर
आज = अद्य	छाता = छत्र	बड़ = वट (वृक्ष)
कान = कर्ण	आधा = अर्ध	दही = दधि
नाक = नासिका	पूरा = पूर्ण	दूध = दुग्ध
काम = कर्म	अफीम = अहिफेन	भौंरा = भ्रमर
नेह = स्नेह	घी = घृत	तीखा = तीक्ष्ण
पूत = पुत्र	अच्छा = अच्छ:	प्यास = पिपासा
खेत = क्षेत्र	मक्खी = मक्षिका	भूखा = बुभुक्षा
गाँव = ग्राम	बात = वार्ता	पत्ता = पत्र
कुँवर = कुमार	रात = रात्रि	कच्छप = कछुआ
काज = कार्य	रैन = रजनी	गर्दभ = गधा
पढ़ना = पठ्	क्रोध करना = क्रुध्	ब्याह = विवाह
लिखना = लिख्	क्षमा करना = क्षम्	चिन्ता करना = चिन्त्
कूदना = कूर्द्	खोदना = खन्	चुराना = चुर
जाना = या	गरजना = गर्ज्	छेदना = छिद्
खाना = खाद्	निगलना = गृ	काटना = कर्त्
धरना = धृ	गाना = गै	जपना = जप्
पीना = पिब्	गूँथना = ग्रन्थ्	जागना = जागृ
देखना = दृश्	ग्रसना = ग्रस्	सोना = स्वप्
हँसना = हस्	घोषणा करना = घुष्	जीतना = जि
कहना = कथ्	चमकना = चकास्	जीना = जीव्
काँपना = कम्प्	चलना = चल	जानना = ज्ञा
खाँसना = कास्	उठना = उत्तिष्ठ	ज्वर होना = ज्वर
कूकना = कूज्	ठहरना = स्था (तिष्ठ)	उड़ना = उत् + डी
पकाना = पच्	चुनना = चि	तपना = तप्
करना = कृ	तैरना = तृ	ताड़ना = तड्
खेलना = खेल्	जलना = ज्वल्	तोलना = तुल्